

La vil·la romana de Can Farrerons (Premià de Mar, Maresme). Resultats de les darreres intervencions

MARC BOSCH DE DORIA, RAMON COLL MONTEAGUDO,
JOSEP FONT PIQUERAS (ACTIUM)

1. INTRODUCCIÓ

Un conjunt d'obres d'urbanització i de soterrament d'infraestructures al terme municipal de Premià de Mar (Maresme), executades sobretot entre els anys 1999 i 2002, van fer descobrir diverses restes arqueològiques al barri de Can Farrerons. Les troballes, que van ser excavades i documentades científicament, pertanyen a una vil·la romana de grans dimensions. El jaciment arqueològic ja era conegut des de l'any 1969, però arran de les darreres intervencions s'ha evidenciat la necessitat de regular l'activitat constructora d'aquesta zona per tal de garantir la preservació de les restes. Ho preveu el Pla especial de protecció del patrimoni arquitectònic, ambiental i històric, aprovat recentment pel consistori premianenc.

El valor científic i el creixent interès social i polític que desperta el patrimoni cultural també fan imprescindible els treballs de recerca que expliquin la importància, la funció i l'evolució d'aquesta vil·la romana. Això i l'òptim estat de conservació d'algunes parts del conjunt arqueològic fan evident la necessitat d'adequar-ne alguns sectors com a centres d'interpretació arqueològica» amb la doble finalitat de difondre i aprofundir l'estudi del patrimoni històric local.

2. LA SITUACIÓ DEL JACIMENT

La vil·la romana de Can Farrerons està situada al municipi de Premià de Mar (Maresme), que és un nucli format en una època relativament moderna, malgrat que hi ha nombroses proves de poblament antic (*v. gr.*, COLL, 1991; COLL, 1995). Fins a les acaballes del segle XVI i l'inici de la centúria següent no es va començar a desenvolupar.

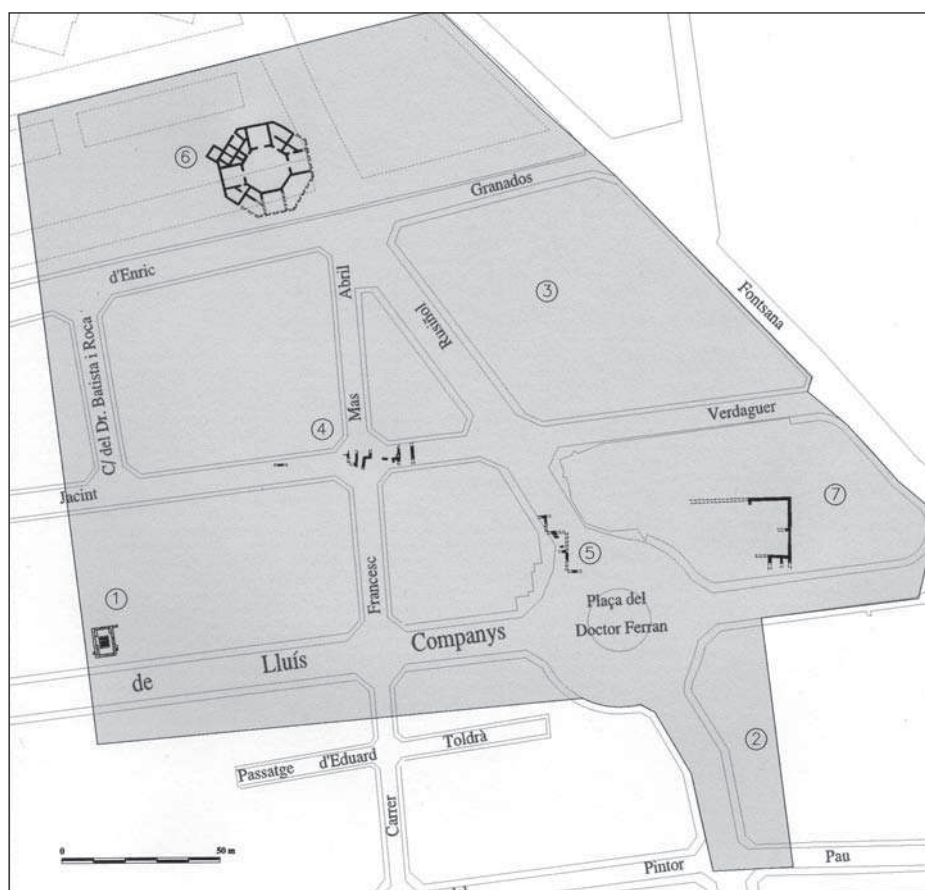

Figura 1. Àrea arqueològica de la vil·la romana de Can Farrerons: la Gran Via de Lluís Companys, 229 (1), Mas Foixà (2), Vallpremià (3), carrer de Mossèn Cinto Verdaguer (4), carrer de Santiago Rasiñol (5), l'Horta Farrerons (6), la Gran Via de Lluís Companys-carrer de Santiago Rasiñol (7).

lupar l'anomenat Barri de Mar, administrativament dependent de Sant Pere de Premià (l'actual Premià de Dalt). L'any 1836, ja notablement crescut, Premià de Mar es va segregar administrativament i va consagrar parròquia pròpia el 1841 amb advocació a sant Cristòfol.

La vil·la romana de Can Farrerons està emplaçada a la part nord-est de Premià de Mar, uns 200 m a sota del Camí del Mig, pràcticament al límit amb el terme municipal de Premià de Dalt, entre el Torrent Fontsana a llevant i la carretera de Vilassar de Dalt (BV-5023) a ponent, que s'uneixen a la part alta, amb la qual cosa es forma un gran triangle; al sud és delimitada per la Gran Via de Lluís Companys, tot i

que probablement s'estén alguns metres més avall. Actualment la zona urbanitzada pren el nom de Barri de Can Farrerons en al·lusió als antics camps de l'Horta Farrerons.¹ Les coordenades UTM són: x: 446890; y: 4594250; z: 12 m (làmina 1).

3. EL SECTOR 1: LA GRAN VIA DE LLUÍS COMPANYYS, 229 (1969)

Les primeres notícies de restes arqueològiques en aquesta zona són del final de la dècada de 1960, època en què el creixement de la població del municipi féu imprescindible el desenvolupament urbanístic de Premià de Mar. En la bibliografia arqueològica aquest jaciment s'ha anomenat Gran Via 229 o Vil·la de la Gran Via fins que les actuacions dels darrers anys han permès interpretar un conjunt més ampli.² Efectivament, el carrer de la Gran Via de Lluís Companys té una notable tradició històrica a Premià arran del descobriment al mes de març de l'any 1969 de restes corresponents a la part noble d'una vil·la romana. Es descobriren les restes d'una *aula* de 8,20 × 5,32 m, pavimentada amb un *opus tessellatum* en què hi havia motius geomètrics policroms. El mosaic consta de dues parts de fases diferents: la primera, del segle II dC, mesura 6,80 × 5,32 m; la segona, datada als segles IV o V dC, fa 1,40 × 5,32 m (BARRAL, 1978; PREVOSTI, 1981; MONTLLÓ, 1991). A sota d'aquest mosaic s'hi observà un *rudus* de 22 cm de gruix.

En aparèixer el mosaic, s'avisaren els tècnics del Museu Arqueològic de Barcelona, que, quan van arribar, ja el trobaren destapat. Es decidí treure'l per tal que no es perdés.³ Es va comprovar que hi havia cinc dipòsits. Els tres centrals mesuraven 1,37 m de profunditat × 0,60 d'amplada interna i 2,26 m d'amplada total. Les parets tenien un gruix de 0,45 m. N'hi ha dos que comuniquen per la part alta (sobreeixidor?). Com a curiositat, cal dir que s'observaven les marques de les sandàlies clavetejades dels constructors damunt del recobriment de calç de les parets. Un dels dos laterals, situats sota la part més moderna del mosaic, està recobert d'*opus signinum* i l'altre, de rajols.

Com a materials arqueològics més destacables, es recuperaren: TS Sigil·lada aretina, TS Sudgàl·lica, TS Hispànica, TS Africana A, imitacions de TS Africana A, llànties, ceràmica comuna romana, vidre, un fragment de clau de ferro, una petxina,

1. Antigament hi havia dos Can Farrerons: Can Farrerons d'avall, que ja no hi és, i la propietat actual, anomenada aleshores Can Farrerons de dalt, situada a la confluència de la carretera Premià de Mar-Vilassar de Dalt i el Torrent Fontsana. Devem aquesta informació a la senyora Maria Dolors Cassà, de Premià de Mar.

2. A partir d'ara, ateses les troballes fetes, creiem més adient utilitzar el nom de vil·la de Can Farrerons per a aquest jaciment. Si ens hi referíssim dient «vil·la de la Gran Via», podríem generar confusions no desitjades.

3. Cal esmentar que al lloc que ocupa l'actual número 231 del carrer de la Gran Via de Lluís Companys, anys abans de construir-se l'edifici s'hi excavà un pou i s'hi trobaren tesselles, segons la informació de la senyora Maria Dolors Cassà, de Premià de Mar. D'altra banda, d'acord amb el testimoni de l'alcaldeessa actual de Premià de Mar, la senyora Maria Jesús Fanego, hi havia un motiu figurat en què un amoret cavalcava un dofí, el qual, pel que sembla, no es va documentar l'any 1969, devia formar part d'un segon mosaic de què no sabem res més i encara devia donar més rellevància a les troballes d'aquella època.

tres ullals de porc senglar i un fons de campaniana del tipus calena tardana (essencialment PREVOSTI, 1981). Tenint en compte que el que s'excavà aleshores era a sota del mosaic, als nivells que reblien aquestes estructures, tot plegat ens ofereix unes datacions que en cap cas no arriben al baix imperi atès que manquen tipus com ara TS Lucente, TS Africana C o TS Africana D, ben documentats en altres sectors del jaciment.⁴ A més del que hem descrit, es documentaren la llinda d'una porta amb el forat corresponent per a la polleguera, alguns enterraments⁵ i parets fetes amb pedres petites-mitjanes lligades amb calç, unes parets molt similars a les documentades en la segona fase de la intervenció del col·lector i a l'edifici octogonal de Can Farrerons.

4. EL SECTOR 2: MAS FOIXÀ (1979)

Les restes de la vil·la romana de la Gran Via 229 són clarament relacionables amb les de l'antic Mas Foixà (sector 2), on es recolliren alguns fragments d'àmfora romana del tipus Pascual 1. Per informacions orals, es té coneixement d'altres restes arqueològiques destruïdes en aquest mas en construir allí una part de la urbanització Vallpremià l'any 1979 sense que s'hi fes cap control arqueològic. Segons les nostres notícies, al petit parc que feren al davant dels edificis encara hi queden restes d'un abocador que podrien ser excavades i que són a uns 2 m de fondària. Pel que fa a aquest lloc, també es diu que, teòricament, hi ha un dolmen prehistòric; així, l'antiga masovera de la casa i altres persones ens han explicat que es tractava de dues pedres paral·leles amb una tercera de sostre i que a dins s'hi havien trobat «morts». Lamentablement, no disposem de cap element gràfic que, efectivament, hi sigui. (GÓMEZ; COLL, 1990; COLL, 1991; COLL, 1992; COLL, 1995; CAZORLA; COLL; JÁRREGA, 1997).

5. EL SECTOR 3: VALLPREMIÀ (1979 i 1996)

Un altre punt vinculat amb la mateixa vil·la és la part superior de la urbanització Vallpremià (sector 3). Durant la seva construcció, a l'agost de 1979, a uns 2 m de fondària, també es va trobar una sèrie de materials romans bàsicament amfòrics (del

4. A propòsit d'això, en els fons del Museu Nacional d'Arqueologia de Catalunya resta un lot de materials arqueològics procedents d'aquesta intervenció de 1969 que encara no han estat estudiats per ningú, que sapiguem. Quan es faci aquest estudi, potser haurem de variar les dates que presentem en aquest resum. Devem a la doctora Marta Prevosti les nostres notícies sobre algunes circumstàncies de l'excavació.

5. En alguns articles de la premsa d'aquells anys s'havia especulat si aquestes tombes eren d'enterraments dels segles XVI-XVII. Examinada la documentació fotogràfica de la intervenció d'aleshores, sembla molt més plausible que sigui de l'època romana, perquè són sota el mosaic. A l'edifici de Can Farrerons també es van trobar enterraments, si bé d'una època diferent.

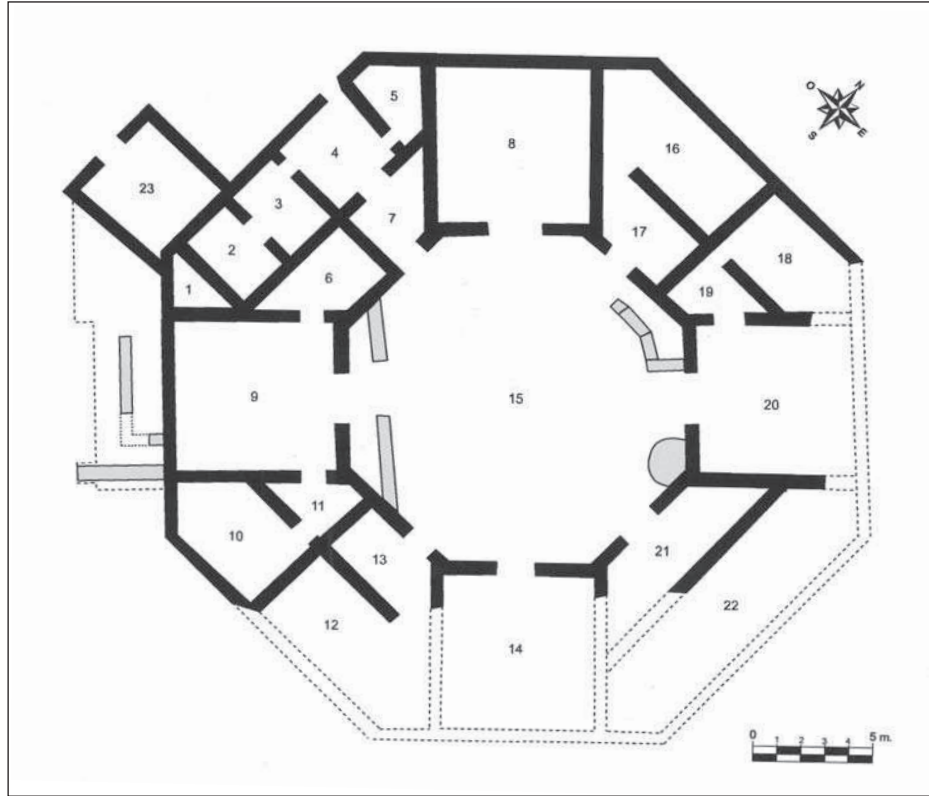

Figura 2. Planta topogràfica de l'edifici octogonal de l'Horta Farrerons (sector 6).

tipus Dressel 1C i sobretot Pascual 1), fragments de ceràmica comuna ibèrica i romana, i alguns fragments d'*imbrices*. Pel que sembla, formaven part d'un abocador que tampoc no fou documentat arqueològicament (COLL, 1995; CAZORLA; COLL; JÁRREGA, 1997). Amb tot, alguns veïns de la zona ens han informat que hi havia «arcades» i parts pavimentades que foren destruïdes en excavar els fonaments de l'edifici actual.

Cal incloure en aquesta enumeració de troballes les del control arqueològic dut a terme l'any 1996 amb motiu de la canalització del Torrent Fontsana, que ja es relacionaren amb les restes del Mas Foixà i de Vallpremià en la memòria corresponent (COLL, 1996). Essencialment, el que es va descobrir van ser àmfores púniques ebusitanes, àmfores itàliques (Lamb. 2?), ceràmica romana de cuina itàlica, àmfores ibèriques, ceràmica ibèrica comuna (oxidant i grisa), ceràmica ibèrica feta a mà, àmfores romanes locals, ceràmica comuna romana local, ceràmica comuna romana de cuina, *dolia*, material constructiu relativament abundant (*tegulae*, *imbrices*, frag-

ments d'*opus signinum* i tovot), així com materials més moderns (segles XVII-XX) procedents dels nivells superiors. Tot plegat no fa res més que confirmar la relativa extensió d'aquest assentament romà.

6. EL SECTOR 4: EL COL·LECTOR DEL CARRER DE MOSSÈN CINTO VERDAGUER (1999-2000)

A les acaballes de l'any 1999 s'inicià la construcció d'uns col·lectors d'aigües pluvials al carrer de Mossèn Cinto Verdaguer de Premià de Mar. Aquesta obra d'infraestructures, promoguda per l'Agència Catalana de l'Aigua (Generalitat de Catalunya) i executada per la constructora Guinovart & OSHA, tenia com a finalitat esmortir els efectes de les intenses rierades que sovint afecten el municipi.

Aquesta nova infraestructura comença en una base de bombeig situada al tram entre el Torrent Fontsana i el carrer de Santiago Rusiñol i travessa el poble de cap a cap, de manera que afecta gran part de la població. Els antecedents arqueològics del barri de Can Farrerons i la descoberta de restes ceràmiques en altres punts de Premià de Mar motivaren fer un control intens dels treballs d'excavació. L'objectiu dels nostres treballs fou determinar si hi havia restes arqueològiques, documentar-les i evitar que fossin afectades per l'obra (BOSCH; COLL; MONTLLÓ, 2002).

La descoberta d'un mur (UE 1004) entre els carrers de Santiago Rusiñol i de Mas i Abril i la identificació, uns quants metres abans, d'un estrat on hi havia materials arqueològics romans (UE 1003) van posar en evidència la continuïtat del jaciment tradicionalment conegut amb el nom de Vila de la Gran Via. La intenció inicial era la simple documentació de l'estructura i la continuació de l'obra perquè els col·lectors només n'afectaven el coronament i seguien amb una lleugera ascensió. Això no obstant, uns quants metres més endavant una màquina va detectar més elements constructius, per la qual cosa es determinà la paralització de l'obra en aquest tram.

L'espai excavat es va limitar a la rasa habilitada per la mateixa obra, d'una amplada variable entre 3 i 4 m i d'unes dimensions totals de 86,81 m². Els resultats de l'excavació i documentació de les unitats estratigràfiques palesen la presència d'un assentament romà actiu durant cinc centúries, des de l'època augustal, o poc abans, fins al segle v dC. En aquest assentament tan dilatat en el temps hi podem veure diferents etapes o fases constructives.

La fase inicial d'ocupació presenta alguns murs relacionats amb dues estructures probablement vinculades amb les operacions de metal·lúrgia. No ens és possible saber les dimensions d'aquest primer establiment, ni veure la planta sencera de l'edificació a causa de les dimensions escasses de l'espai excavat.

La factura dels murs documentats és molt similar: estan construïts al sòl natural i els paraments són de pedres de dimensions mitjanes i petites lligades amb argila. Als extrems est i oest s'hi van descobrir, respectivament, el mur de la unitat estratigràfica 1061 i la primera fase de la unitat estratigràfica 1004, els quals probable-

ment limiten una edificació i el mur de la unitat estratigràfica 1016, que es divideix clarament en dos àmbits. A l'àmbit situat a l'oest s'hi van documentar dos murs més (UE 1064 i 1062) que conservaven només la primera filada i que es degueren utilitzar per compartimentar l'espai.

A la part central de l'àmbit s'hi va documentar una forn, probablement per a la producció metal·lúrgica; l'interestrat de la unitat estratigràfica 1066, de planta ovalada i amb les parets sotmeses a rubefacció, és la cubeta de combustió del forn; al costat mateix s'hi va descobrir la meitat inferior d'una àmfora Pascual 1 (UE 1067) amb un orifici petit al fons que creiem que devia servir per refredar amb aigua els objectes que eren cuïts a la forn; a la banda sud l'estructura es completava amb un muret fet de pedra seca (UE 1065) que devia protegir la cubeta de combustió.

A més d'aquest element, també es va documentar un forn petit excavat al sòl natural; es tracta de l'interestrat 1068, de planta ovalada i amb les parets també recremades per termoactivitat. Als nivells arqueològics posteriors (UE 1061 i 1053) s'hi van trobar conjunts de terra recremada, fragments d'escòria de ferro i alguns objectes metàl·lics que creiem que provenen de l'activitat «industrial» d'aquesta fase.

Tots aquests elements arqueològics estaven construïts al terreny natural de la zona. Els nivells conservats de circulació (UE 1005/1009, 1047, 1056), d'argila i de terra batudes, van aportar un material arqueològic escàs, en el qual destaca l'àmfora local, la TS Itàlica i alguna imitació d'Aretina i també ceràmica comuna ibèrica. Per raons estratigràfiques i davant l'escàs material recuperat, considerem que la fase inicial del jaciment és de l'època d'August o d'un període una mica anterior al canvi de l'era, sense poder precisar més la datació.

La segona fase detectada es relaciona directament amb la primera perquè n'aprofita alguns elements. Constatem que les estructures bàsiques de l'edificació (UE 1004, 1016 i 1061) es van continuar utilitzant, però el nivell de circulació va experimentar un petit augment topogràfic, de manera que els estrats de les unitats estratigràfiques 1061, 1053 i 1021, descoberts en tot l'àmbit de l'excavació, cobreixen algunes estructures anteriors.

Damunt d'aquests estrats també s'hi van documentar dues fornals: l'interestrat de la unitat estratigràfica 1055, de planta ovalada i amb les parets recremades per termoalteració, i a la banda sud del quadre d'excavació 5 un bloc del terreny geològic sotmès a rubefacció (UE 1063) que no es va poder excavar perquè era fora de l'àmbit d'actuació.

Entre els nivells de circulació destaca l'important conjunt de materials que aporta la unitat estratigràfica 1053, si bé considerem que molts materials recuperats en aquest estrat provenen de fases posteriors (ús i amortització). Entre aquests materials recuperats sobresurten nombrosos fragments de TS Sudgàlica, TS Hispànica, comuna romana, parets fines i itàlica de cuina del tipus roig pompejà, àmfores romanes locals dels tipus Pascual 1 i Dressel 2/4, a banda d'alguns exemplars de vernís negre (Calena tardana i Campaniana A), TS Itàlica (Aretina), etc. L'anàlisi d'aquest conjunt, tenint en compte l'absència de materials com l'africana de cuina,

encara ens situa en l'època de la dinastia julioclàudia, possiblement a les acaballes de l'època de Neró. Creiem que la presència de materials arqueològics més antics indica la relació d'aquestes reformes amb el moment d'ocupació (fase I).

La tercera fase històrica és constituïda per unes reformes globals de l'assentament romà. En primer lloc, es van documentar uns nivells de terra (UE 1052 i 1023) que van amortitzar gairebé totes les estructures anteriors i que fa de nivell de circulació de la nova construcció. En aquest estrat hi ha dos murs fets de pedra i calç (UE 1059 i 1060), construïts amb la tècnica de l'encofrat i que són perpendiculars l'un a l'altre; d'altra banda, a l'àmbit est, el mur de la unitat estratigràfica 1004 va ser reformat íntegrament amb la mateixa tècnica constructiva. No sabem quina funció tenien aquestes estructures, però sí que sabem que ens trobem a l'interior d'un edifici romà que tenia els paviments de terra trepitjada. Creiem que es tracta, simplement, d'un dels punts de la part rústica de la vil·la romana.

No es va identificar cap rasa de fonamentació. D'acord amb els materials arqueològics recuperats a l'estrat de la unitat estratigràfica 1052, podem datar aquesta fase entre el final de l'època de la dinastia julioclàudia i el principi de la flàvia (tercer quart del segle I dC). Destaca la presència de TS Sudgàlica, de les primeres formes de TS Hispànica i també d'una petita mostra de les formes més antigues de la ceràmica africana de cuina.

La quarta fase documentada es caracteritza per una reforma de l'edificació construïda en la fase anterior. En primer lloc, s'alçà el nivell de circulació amb l'estrat de la unitat estratigràfica 1048, que va aportar un dels conjunts de materials arqueològics més importants de la intervenció. Damunt d'aquest sediment s'hi construïren diverses estructures de característiques diferents.

A la part central del quadre d'excavació s'hi documentà la base d'un dipòsit petit (UE 1015) de planta quadrada i fet d'obra amb un recobriments interior d'*opus signinum*. Aquesta estructura es va construir sobre el mur central de la primera fase arqueològica (UE 1016), que li devia donar més solidesa. No podem relacionar directament aquest element amb el conjunt de les estructures, però creiem que corrobora la funció d'aquest establiment com a lloc de treball o magatzem.

Edificat al sediment de terra comentat (UE 1048), també es documentà un mur de pedra seca, la unitat estratigràfica 1050, orientat d'est a oest i de mal interpretar per l'escàs espai excavat.

El material recuperat a la unitat estratigràfica 1048 ens proporciona la datació d'aquesta fase de reformes. S'hi va identificar molt material variat d'èpoques, des del segle I aC fins a la primera meitat del segle II dC. Hi destaquen nombrosos fragments de TS Africana A, TS Hispànica, una vora de plat de ceràmica vidrada romana, àmfores locals, bètiques, etc.

Es va documentar l'excavació de dues fosses de grans dimensions (UE 1051 i 1058) d'una etapa posterior a la fase IV. Ambdues són de planta pràcticament circular o semicircular i no sabem quin ús se'n feia.

Aquests interestrats són farcits d'un important sediment de terra amb molt material arqueològic, així com de restes de matèria orgànica (ossos, mol·luscos, etc.).

Figura 3. Mosaic de la pars urbana trobat al sector 1.

Les unitats estratigràfiques 1019 i 1020, similars als nivells d'amortització detectats a l'extrem est (UE 1003) i oest (UE 1013) del quadre, indiquen un moment d'abocament de residus domèstics.

En aquests nivells es va recuperar un conjunt important de material en què sobresurten diverses formes de TS Africana D, TS Paleocristiana, àmfors romanes de producció africana, etc., totes datables fins a la primera meitat del segle v dC o una mica més enllà.

Sobre aquests nivells també s'hi van descobrir dos murs (UE 1012 i 1017/1057) fets de pedres de dimensions mitjanes i grans, i lligats amb fang. La precarietat dels paraments ens fa pensar que es tracta de límits dels camps o barraques petites.

La darrera fase romana documentada correspon l'amortització del jaciment. L'estrat d'argila (UE 1011) cobreix pràcticament tot el quadre d'excavació. Cal remarcar que en el conjunt recuperat no hi ha materials posteriors a la fase v. Per aquest motiu, creiem que es tracta d'un sediment postdeposicional aportat per factors naturals (rierades).

A uns 20 m en direcció oest, dins el tram del carrer de Mossèn Cinto Verdaguer entre Mas-Abril i Batista i Roca, s'hi detectà el coronament d'un mur (UE 1014) orientat d'est a oest. El parament és de pedra i calç, i la tècnica constructiva també sembla la de l'encofrat. Dues consideracions ens fan plantejar si es tracta de la *pars urbana* de la vil·la atès que als entorns s'hi recolliren alguns fragments d'estuc policromat després de la paret i l'estructura és a la part posterior de l'immoble que hi

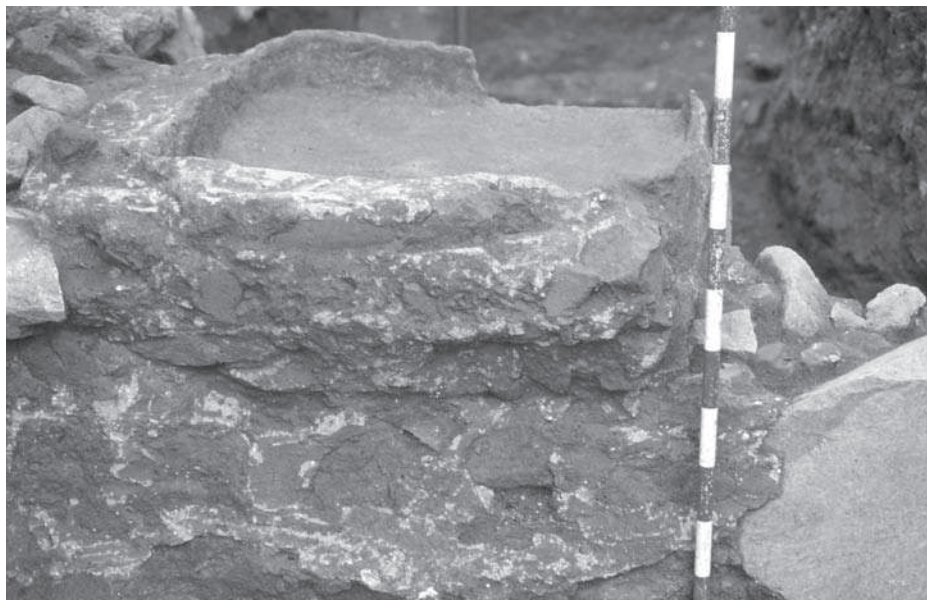

Figura 4. Dipòsit localitzat al sector 4.

ha al número 229 de la Gran Via de Lluís Companys, indret on l'any 1969 es descobriren les primeres restes de la vil·la, entre les quals destacava una habitació amb mosaics (vegeu *supra*).

7. EL SECTOR 5: EL COL·LECTOR DEL CARRER DE MOSSÈN CINTO VERDAGUER (1999-2000)

El sector 5 de la vil·la de Can Farrerons també va ser documentat amb motiu de les obres de construcció del col·lector del carrer de Mossèn Cinto Verdaguer (BOSCH; COLL; MONTLLÓ, 2002). Inicialment no era previst excavar aquest sector, però les necessitats de l'obra obligaren a instal·lar un sobreeixidor des de la cruïlla entre els carrers de Verdaguer i de Rusiñol fins al centre de la plaça del Doctor Ferran, on havia d'enllaçar amb l'antic col·lector que va de muntanya a mar.

La descoberta d'un primer mur (UE 1028) que va fer la maquinària de l'obra obligà a seguir la rasa amb més cautela tot preveient que es trobarien més elements antics construïts. Les dificultats d'aquest tram de l'obra no ens van permetre descobrir més d'1 m d'amplada. La nostra intervenció es limità a la documentació dels elements construïts fins al nivell del pas del col·lector. Per tant, no es va poder baixar més avall dels nivells d'enderroc i amortització. L'espai d'intervenció arqueològica comprenia 20 m de llargada.

Figura 5. Estructura de combustió del sector 5.

Malgrat no poder datar acuradament les estructures aparegudes, s'hi va observar una successió d'almenys dues fases constructives.

Un conjunt de parets fetes de pedres de dimensions petites, lligades amb calç i construïdes amb la tècnica de l'encofrat enclouen un conjunt d'habitacions difícils de delimitar perquè la llargada màxima descoberta és d'un metre i mig, a tot estirar. Estan orientades de nord-est a sud-oest (UE 1028, 1038, 1044 i 1033) i de nord-oest a sud-est (UE 1031, 1034-1035). El nivell que amortitza aquestes restes és format per un enderroc de dimensions considerables en què hi ha materials de construcció com *tegulae*, ímbrex i maons (UE 1029). Aquest estrat, on hi ha molt de material arqueològic, data l'amortització de les construccions al segle v dC.

La tècnica constructiva i les característiques d'aquests murs són similars als de la tercera fase detectada al sector 4 del jaciment, datables al final de la dinastia julioclaudia o al principi de la flàvia.

8. EL SECTOR 6: L'HORTA FARRERONS (2000-2002)

Al final de l'any 2000 començaren les obres d'urbanització dels darrers camps de la finca anomenada Horta Farrerons, situada al nord del barri de Can Farrerons. Tenint en compte el conjunt de restes exposades abans, d'antuvi hi havia molta expectativa sobre el contingut arqueològic d'aquesta zona, per la qual cosa era del tot necessari controlar els moviments de terres.

Figura 6. Vista aèria de l'edifici octogonal de l'Horta Farrerons (sector 6).

Les prospeccions mecàniques fetes entre els mesos de novembre del 2000 i gener del 2001 van fer aflorar restes a la cantonada entre el carrer d'Enric Granados i el nou vial en construcció (COLL, 2000b; COLL, 2001a; COLL, 2001b), on es localitzaren diversos murs. Atesos els resultats, per l'abril del 2001 s'efectuaren els treballs de neteja i prospecció en extensió d'aquest sector rebaixant tot el sediment no antròpic fins a la delimitació del conjunt d'estructures i fent unes quantes cales per tal de valorar la importància de les restes. El resultat fou la localització d'una complexa trama de murs en un estat excepcional de conservació que definien un edifici singular de l'època romana (COLL; FONT, 2001a). L'excavació en extensió de les restes de l'Horta Farrerons s'inicià al juliol del 2001 i durà fins entrat l'any 2002. La intervenció fou executada per l'empresa Actium i finançada per l'empresa constructora, Mas Soler, SA, l'Ajuntament de Premià de Mar i la Generalitat de Catalunya, segons l'acord a què havien arribat.

El resultat dels treballs d'excavació de l'Horta Farrerons fou la localització d'un notable edifici àulic, amb un plantejament arquitectònic singular i una conservació excepcional de les estructures d'obra. El conjunt de restes exhumades i documentades encara estan en procés d'estudi; per tant, presentem unes dades preliminars i subjectes als resultats de l'anàlisi acurada que a hores d'ara se'n fa.

8.1. Característiques arquitectòniques

L'edifici de l'Horta Ferrerons comprèn, aproximadament, 735 m², incloent-hi l'annex exterior on hi ha situat un *praefurnium*. Fins ara se n'han excavat entorn de 425, de manera que en resten 180 per a una intervenció futura i uns 105 que són fora de l'àrea afectada per les obres. És clar que l'obra fou plantejada prèviament i alçada de nova planta en una única fase constructiva. La planta de l'edifici és octogonal i presenta una distribució interna perfectament dissenyada a partir d'un pla geomètric ben establert i on els errors de mesura sobre el terreny són exigus (FÀBREGA, 2002). L'orientació també és ben definida perquè cada una de les façanes de l'octògon està orientada exactament vers un dels punts cardinals. La longitud màxima de l'edifici és, des de qualsevol lateral o angle, d'aproximadament 30 m; cada façana fa 12 m de longitud.

La distribució interna també reuneix particularitats singulars i, com dèiem, basades en una original projecció geomètrica. El nucli de l'edifici i de l'espai que regularitza i distribueix el conjunt de vint-i-dues habitacions és un àmbit central, també de planta octogonal i ubicat seguint la mateixa orientació que els murs perimetrals exteriors. Aquest àmbit, de 14 m de longitud màxima i una superfície d'aproximadament 148 m², devia ser un pati central a manera d'atri (A-15). Des d'aquest espai s'accedeix als vuit departaments individualitzats que formen l'edifici, cada un amb un nombre diferent d'habitacions segons les necessitats funcionals. La distribució d'aquests àmbits segueix un patró geomètric basat en quatre habitacions àmplies, d'uns 40 m² i de planta quadrangular, als laterals nord-oest, nord-est, sud-est i sud-oest i la subdivisió d'àmbits més petits als laterals nord, est, sud i oest, els quals segueixen, en tots els casos, un patró simètric que obeeix a la divisió de les estances mitjançant una paret longitudinal i una paret transversal; aquest esquema es trenca, únicament, per lleugeres desviacions motivades per la funció dels àmbits. El resultat és l'obtenció de nombroses habitacions de planta trapezoïdal que indiquen que, des d'un punt de vista arquitectònic, l'edifici presenta una complexitat singular projectada clarament abans de construir-lo i que es posa més èmfasi en l'aspecte geomètric que en el pròpiament funcional.

El conjunt fou edificat mitjançant la tècnica de l'encofrat i alçant els murs amb filades progressives que permetessin la col·locació correcta del material constructiu. En diversos punts, les parets encara mostren l'empremta dels taulons de subjecció. Les parets foren alçades en una ajustada rasa de fonamentació excavada en el sòl geològic, motiu pel qual no es va localitzar cap material ceràmic que en permetés la datació. Això no obstant, cal distingir entre, d'una banda, els murs de l'octògon exterior i de l'interior i, de l'altra, els dels grans àmbits quadrangulars de les parets mitgeres dels àmbits menors, perquè únicament als primers hi ha una banquetta àmplia de fonamentació.

La major part de l'obra es construí amb blocs de granit de grandària diversa i emprant el morter de calç com a material d'unió. De tant en tant, també s'utilitzaren algunes peces de ceràmica, entre les quals hi ha fragments de doli i pivots d'àmfo-

ra. Els brancals de la major part de portes són les úniques parts de murs fetes d'obra amb maons massissos. El granit tan sols es va treballar per als grans carreus que formen la cadena dels angles exteriors, punts que requereixen més solidesa. En conjunt, la fermesa de l'obra és l'element principal que ha fet possible la conservació de la major part de parets a una altura propera a 2 m.

8.2. Fases de l'ocupació

D'antuvi distingim tres fases d'ocupació de l'edifici, també subjectes a la revisió completa dels materials exhumats i de la seqüència estratigràfica.

El problema més important que presenta l'edifici és la datació de la primera fase constructiva i també d'ocupació. Ja hem esmentat que les ajustades rases de fonamentació, a manera d'encofrat al substrat geològic mateix, no possibilitaven un rebliment posterior que proporcionés materials ceràmics. D'altra banda, els nivells d'ocupació d'aquest primer moment probablement es van eliminar durant la segona fase a causa de les noves necessitats constructives. Aquests factors han comportat l'absència de qualsevol mena de material que faciliti la datació certa de la construcció de l'edifici. Només tenim una certa seguretat respecte a alguns materials que de moment ens permeten determinar l'etapa final d'aquest primer període. Els nivells inferiors localitzats als àmbits subterranis del sector on hi ha un *balneum*, això és els hipocaustos i el *prae-furnium*, que formen l'amortització de l'activitat original dels àmbits, han proporcionat peces que indiquen una etapa del final del segle IV o de l'inici del segle V.

El període constructiu és, de moment, incert, i qualsevol proposta no deixa de ser una conjectura. La proliferació de la planta octogonal en l'arquitectura romana es generalitzà, principalment, vers els segles III i IV; per a un altre edifici similar, el localitzat al final dels anys setanta del segle passat a Valdetorres del Jarama (Madrid) i el més proper al de l'Horta Farrerons, es proposa una datació del final del segle IV (CABALLERO, 1985; ARCE [et alii], 1986). La construcció de l'Horta Farrerons pot ser, perfectament, d'aquesta època.

Una qüestió també important i que cal relacionar amb el problema de la datació és esbrinar si la construcció de l'edifici fou, de debò, acabada i si tingué un primer període d'activitat real. Com hem dit, l'absència de nivells estratigràfics d'una primera fase és un factor important. També ho són l'absència de paviments en la major part d'estances i l'aparença d'edifici incomplet a causa de la falta d'un enlluït a les parets. Tots aquests fets poden tenir una explicació en l'activitat que es dugué a terme a l'edifici durant la segona fase, com també en la possible arplega de materials de qualitat. Si bé la localització de paviments *in situ* només es constata, de moment, en dos àmbits, l'excavació de l'edifici documentà voluminosos estrats solament formats per *opus signinum* trossejat (p. ex., els àmbits 6 i 10). A més, a l'àmbit 15 s'hi exhumaren fragments de paviment hidràulic de gran espessor, possiblement d'estructures que contenien líquids (*lacus*?). Al departament del *bal-*

Figura 7. Hipocaust de l'edifici de l'Horta Farrerons (sector 6).

neum, l'enderroc proporcionà nombrosos fragments d'estuc i a l'àmbit 7 un de pintat amb franges variades de colors. Se'n desprèn, si més no, que bona part de l'edifici fou finalitzada.

La qüestió de l'ocupació en una primera fase encara planteja més dubtes, perquè la manca de dades és pràcticament absoluta. Només podem afirmar que abans de la segona fase el forn del *praefurnium* es va fer servir plenament. L'estratigrafia que s'hi relaciona, constituïda bàsicament per restes de combustió, i la termoalteració tant del sòl com de l'estructura mateixa ho testimonien. No hi ha elements que no permetin relacionar aquesta activitat del *praefurnium* amb la funció original, la qual cosa sí que es dóna, en canvi, en la segona fase.

A causa dels problemes exposats, també és difícil saber la funció de la major part d'ambits i de l'edifici mateix en el període original. Basant-nos en els elements arquitectònics, tan sols la podem determinar amb certesa al sector oest. El departament ofereix, sens dubte, les particularitats d'un *balneum* constituït per un conjunt de vuit àmbits relacionats els uns amb els altres. Com als altres sectors, l'accés al *balneum* es fa a través de l'àmbit 15. La primera estança (A-7) devia ser un petit *apodyterium*, on es conserva gran part del paviment d'*opus signinum*. Des d'aquest espai s'accedeix al *frigidarium* (A-4), també amb paviment hidràulic i amb la piscina, reduïda, al nord (A-5). Seguint un recorregut lineal, al sud del *frigidarium* hi ha situat el *tepidarium* (A-3) i, posteriorment, el *caldarium* (A-2). A l'extrem sud del departament, adossat al *caldarium*, es va documentar l'*alveus*, de planta absidal (A-1). El *praefurnium*, com ja s'ha dit, és un annex exterior adossat al *caldarium*, al qual dona accés l'arcada de forn. El conjunt de l'àrea termal és de dimensions reduïdes, d'aproximadament 70 m² sense comptar el *praefurnium*. Destaca perquè és la zona més ben conservada de l'edifici i, especialment, pel seu caràcter subterrani, els hipocaustos, el sòl dels quals és d'*opus signinum*; els hipocaustos, a més, mantenen, *in situ* i a la major part de l'altura original, el conjunt de *pilae* de suport de la *suspensura*. També sobresurt la comunicació entre l'hipocaust del *caldarium* i el del *tepidarium* mitjançant tres arcades amb els brancals orientats a la sortida del *praefurnium*.

La resta d'ambits i departaments són de mal interpretar, si bé és captivadora la hipòtesi que alguns eren *cubicula* i que, possiblement, algunes de les àmplies estances quadrangulars eren *triclinia*. Una primera anàlisi de la distribució de les estances tampoc no ens permet fer-ne fàcilment una interpretació, perquè els departaments difereixen els uns dels altres pel nombre d'ambits. El departament sud-oest reuneix quatre estances i és, a part del *balneum*, el sector amb més àmbits. El nord-est, davant de l'anterior, té una disposició similar, si bé amb tres àmbits. La resta reuneixen dues habitacions i, pel que fa als àmbits 8 i 14, potser els més singulars, les àmplies estances formen un únic departament. Aquesta indefinició tampoc no facilita la interpretació del conjunt de l'edifici, malgrat que l'ús com a residència és innegable. Tampoc no podem oblidar, però, l'atractiva idea que fossin tot d'espais de lleure. El dubte més important té a veure amb les característiques dels ocupants de l'estructura, atès que cal tenir present que l'edifici forma part d'una gran vil·la on ja es van documentar altres sectors de restes nobles. La similitud amb l'edifici de Valdetorres del Jarama és més que evident (CABALLERO, 1985; ARCE [et alii], 1986), com també sorprèn la coincidència en alguns problemes, encara que algunes hipòtesis sobre el fet que fos *mansio* o *hospitium* no són pas plantejables atès el caràcter no aïllat de l'Horta Farrerons.

Deixant de banda les dificultats del període original, la qüestió indubtable de l'Horta Farrerons és la segona ocupació de l'edifici. Pràcticament tota la seqüència estratigràfica excavada correspon a aquesta fase i és, per tant, el període més ben definit del jaciment. A propòsit d'això, aquest període planteja dubtes escassos a d'interpretació. Quant a l'època, aquesta segona ocupació va tenir lloc entre els segles V i VI i es va caracteritzar per la reocupació de l'edifici, que possiblement romania en unes condicions òptimes, per destinar-lo a diverses activitats productives. La funció original

Figura 8. Tepidarium de l'edifici de l'Horta Farrerons (sector 6).

tant de les estances com dels departaments va ser anul·lada i reconvertida per a les noves necessitats. Solament es constata la continuïtat com a habitatge als àmbits 2 i 3, antics *caldarium* i *tepidarium* que en aquella etapa devien esdevenir sengles habitacions d'habitatge en què es van documentar el sòl d'ocupació així com una llar de foc.

Al nord-est, els àmbits 4, 5, 7, 8 i possiblement també el 6 acolliren una instal·lació vinícola amb tots els components pertinents. A l'àmbit 4 es va refer el paviment d'*opus signinum* i s'hi va col·locar una premsa de palanca, *torculum*, de la qual resten una lleugera plataforma circular i els dos encaixos de l'*arboris*. L'àmbit 7 acollí el contrapès de la premsa, de manera que es va haver de foradar el paviment per tal d'encaixar-la-hi. L'àmbit 5, antiga piscina del *frigidarium*, va ser reutilitzat com a *lacus vinarius*, connectat amb la premsa a través d'un tub de ceràmica que travessa

el mur divisor i entre les estances. A l'àmbit 6 s'hi instal·là un dipòsit rectangular d'1 m de fondària i revestit d'*opus signinum*, possiblement també *lacus vinarius* d'aquell període. L'àmbit 8 va esdevenir una vertadera *cella vinaria* en què es va documentar una quarantena d'alvèols de dolis deguts a fases successives d'instal·lació dels recipients. En gairebé totes les habitacions excavades s'hi van localitzar diverses fosses que presumiblement també contenien dolis; per tant, l'edifici es degué convertir en un gran magatzem. Unes quantes fosses eren molt profundes, respecte a les quals en un primer moment ens vam plantejar la hipòtesi que fossin sitges o abocadors, però la localització de tres dolis *in situ* va permetre la interpretació definitiva. Excepcionalment, aquests dolis, trobats sencers, estaven completament enterrats amb la vora a uns 20 cm a sota de l'alvèol superior de la fossa. En cadascuna, la boca del recipient era tapada per una teula i segellada amb cendra humida. L'interior era gairebé buit, perquè tan sols hi havia restes de pòsit a la part inferior.

A més de la instal·lació vinícola, en alguns àmbits també s'hi van instal·lar en aquell període diferents estructures de combustió que informen d'un probable taller de metalls. Es tracta, principalment, de nombroses cubetes excavades al sòl geològic on s'observen clarament una termoalteració deguda a les altes temperatures i uns quants estrats de residus com ara cendra, carbons, etc. Aquestes fornals són, majoritàriament, a l'àmbit 15, tot i que també n'hi ha als àmbits 8 i 17. Formant part d'aquest conjunt, a l'espai central hi ha una àmplia estructura semicircular, adossada als murs limítrofs dels àmbits 20 i 21, formada per pedres petites i fragments ceràmics i coberta per una capa d'argila sotmesa a rubefacció. L'estructura, lleugerament sobrelevada respecte al sòl d'ocupació, també respon a una gran àrea de combustió. L'ús que es va fer de l'àmbit 23, un cop amortitzat l'antic *prae-furnium*, estava relacionat amb el tractament de metalls; s'hi van trobar diverses restes de combustió i d'escòries de ferro.

La reutilització de l'edifici és, doncs, evident i comportà la utilització d'un conjunt d'estructures com una notable instal·lació industrial en les quals es duen a terme dues activitats ben definides, la vinícola i la metal·lúrgica. Durant aquell període també es van construir unes quantes parets a l'àmbit 15 i al sector exterior sud-oest, totes relacionades amb el procés de reforma de la funció de l'edifici. Mentrestant, les estructures d'obra de l'edifici original pràcticament no es van alterar.

Finalment, la darrera fase d'activitat, prèvia a l'abandonament definitiu de l'indret, data vers la segona meitat del segle VI, en què, negligides les instal·lacions productives, es van fer algunes inhumacions als sectors oest i sud-oest. Es van documentar, però, dues inhumacions d'individus en el període perinatal de l'època de l'ocupació industrial (àmbits 9 i 11). Hi ha dues inhumacions d'adults a l'àmbit 2 i una a l'àmbit 3 del sector oest, totes en fosses simples i una amb una olla de ceràmica de cuina com a ofrena funerària. L'àmbit 23 també va ser triat per fer-hi una inhumació d'un individu en el període perinatal. A més, a l'àrea exterior sud-oest s'hi localitzà una petita necròpolis formada per set inhumacions, totes d'infants excepte una per a un adult. La majoria de tombes són de *tegulae* de doble vessant i senyalitzades per un túmul de pedres (COLL; FONT, 2001b; FONT, 2002).

Figura 9. Inhumacions d'infants localitzades a l'exterior de l'edifici de l'Horta Farrerons (sector 6).

9. EL SECTOR 7: LA GRAN VIA DE LLUÍS COMPANYYS-CARRER DE SANTIAGO RUSIÑOL (2002)

Després de les intervencions arqueològiques descrites, es va excavar gran part del solar situat entre la Gran Via de Lluís Companys, els carrers de Santiago Rusiñol i de Mossèn Cinto Verdaguer i el Torrent Fontsana (de gener a juliol del 2002). Aquesta intervenció, que encara s'estudia, va ser promoguda per Monza 2000 Inmobiliària, SL i executada per l'empresa d'arqueologia Actium.

Com a informació preliminar, podem avançar que aquesta actuació va proporcionar les restes d'una gran àrea de magatzem vinícola, en el qual es va descobrir un conjunt molt important d'àmfores locals del tipus Pascual 1. L'edifici comprèn, pel cap baix, 650 m² (documentats) i s'hi distingeixen diversos àmbits, malgrat que presentava un estat precari de conservació. En molts casos només es van detectar les rases de fonamentació i a l'interior s'hi van localitzar, entre d'altres, algunes estructures de combustió i dues inhumacions. En general, les restes es poden datar entre el final del segle I aC i el final del segle I dC; després de l'abandonament d'aquestes estructures, encara a l'època romana, l'espai fou destinat als treballs agrícoles (QUADRADA, 2002)

10. ALTRES INDRETS EN QUÈ ES VA INTERVENIR

A banda d'aquests sectors on van aparèixer restes arqueològiques, també es van fer prospeccions o excavacions en altres indrets del barri de Can Farrerons que no van donar fruit: el número 225 de la Gran Via de Lluís Companys (any 1987), la cantonada dels carrers del Doctor Batista i Roca i de Mossèn Cinto Verdaguer (any 2002), i els torrents Amell i Fontsana (any 1996). La importància d'aquestes actuacions, que només han permès documentar restes ceràmiques provinents de rierades, rau en el fet que permeten establir uns límits aproximats del conjunt de la vil·la romana.

11. CONCLUSIONS

Les intervencions arqueològiques dels darrers anys al barri de Can Farrerons de Premià de Mar (Maresme) han proporcionat una nova dimensió en el coneixement de la vil·la coneguda tradicionalment amb el nom de Gran Via 229.

En primer lloc, hem obtingut una nova delimitació més precisa del jaciment perquè la topografia de les restes comprèn una àrea de 4,8 ha, aproximadament, delimitada per dues rieres a l'est i l'oest (Torrent Fontsana i l'actual carretera de Premià de Mar a Vilassar de Dalt); el límit nord probablement era a l'encreuament d'ambdues rieres, si bé fins ara només s'ha prospectat fins a l'edifici octogonal de l'Horta Farrerons; el límit sud és més difús perquè no s'hi ha fet cap intervenció important.

Quant a l'època, la vil·la comprèn restes des del període augustal fins a l'antiguitat tardana amb una possible diferenciació de sectors segons l'etapa. A grans trets, els indicis fan pensar que a l'època inicial i durant l'alt imperi la part construïda de la vil·la era entorn de l'actual Gran Via de Lluís Companys, de manera que la *pars urbana* devia ser al sector 1 i la *pars rustica*, composta per un conjunt d'edificis i estructures, al voltant de la plaça del Doctor Ferran (sectors 2, 5 i 7). Constatem que durant el baix imperi romà alguns d'aquests sectors van esdevenir residuals a la vil·la, per la qual cosa l'ocupació era a la zona nord del jaciment, tal com

demostren les fases tardanes (abocadors) del sector 4 i de l'Horta Farrerons.

Les restes conegudes del jaciment ofereixen, doncs, les característiques funcionals i evolutives de les vil·les romanes d'aquest territori. Per les dimensions i les datacions globals, Can Farrerons és afí a les vil·les properes de Torre Llauder de Mataró (PREVOSTI; CLARIANA, 1988; per a les darreres intervencions, CERDÀ; PÉREZ, 1991) o Can Sentromà a Tiana (GURT; FERRANDO, 1987)

13. BIBLIOGRAFIA

- ARCE, J.; CABALLERO, L.; ELVIRA, M. A. «El octógono de Valdetorres de Jarama (Madrid)». A: *Historia 16*, 124, Barcelona, 1986.
- BARRAL, X. *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana*. Barcelona, 1978.
- BOSCH, M.; COLL, R. «Acaba la intervenció arqueològica que afectava el col·lector». A: *Premià 2001*, 4, 13, Premià de Mar, 2000.
- BOSCH, M.; COLL, R.; MONTLLÓ, J. «Intervenció arqueològica en l'execució del projecte de col·locació dels col·lectors d'aigües residuals al carrer Mn. Cinto Verdaguer de Premià de Mar (el Maresme). Desembre de 1999 a març del 2000. Memòria científica», Premià de Mar, 2002. [Text inèdit.]
- CABALLERO, L. «El edifici octogonal, tardorromano, de Valdetorres de Jarama (Madrid)». A: *Tribuna d'Arqueologia 1983-1984*, Barcelona, 1985.
- CAZORLA, F.; COLL, R.; JÁRREGA, R. «Els darrers jaciments arqueològics descoberts a Premià. Una aportació a l'inventari arqueològic de Premià de Dalt i Premià de Mar (El Maresme)». A: *XIII Sessió d'Estudis Mataronins*, 177-202, Museu Arxiu de Santa Maria, Mataró, 1997.
- CERDÀ, J. A.; PÉREZ, S. «Darreres excavacions d'urgència davant del Clos Arqueològic de Torre Llauder (Mataró. El Maresme)». A: *Laietània*, 6, 127-147, Mataró, 1991.
- COLL, R. «Breu resum d'arqueologia premianenca». A: *Premià de Mar. Guia turística*, 27-28, Premià de Mar, 1991.
- COLL, R. «El jaciment arqueològic de Mas Foixà (Premià de Mar)». A: *Full Informatiu*, 28, 2-4, AECC, Premià de Mar, 1992.
- COLL, R. «Premià de Mar arqueològic». A: *Premià de Mar. Guia Informativa*, 6-7, Premià de Mar, 1995.
- COLL, R. *Memòria del seguiment arqueològic dut a terme en les obres d'ampliació dels torrents Amell i Fontsana (Premià de Mar, El Maresme). Setembre-octubre de 1996*. Servei d'Arqueologia, Barcelona, 1996. [Text inèdit.]
- COLL, R. «Les darreres descobertes arqueològiques a Premià (1995-2000)». A: *Premià 2001*, 2, 28, Premià de Mar, 2000a.
- COLL, R. *Informe dels treballs de seguiment arqueològics duts a terme durant l'execució de les obres d'urbanització de l'Horta Farrerons (Premià de Mar, octubre-novembre de 2000*, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 2000b. [Text inèdit.]

- COLL, R. *Informe dels treballs de seguiment arqueològics duts a terme durant l'execució de les obres d'urbanització de l'Horta Farrerons. Segon informe preliminar (Premià de Mar, octubre de 2000-gener de 2001)*, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 2001a. [Text inèdit.]
- COLL, R. *Informe dels treballs de delimitació del jaciment arqueològic de l'Horta Farrerons (segona fase dels treballs) i propostes d'actuació (Premià de Mar, gener-febrer de 2001)*, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 2001b. [Text inèdit.]
- COLL, R.; CARPIO, I. «Resultats de l'excavació d'urgència en el solar de la Gran Via 225 (Premià de Mar)». A: *Full Informatiu*, 17, 4-6, AECC, Premià de Mar, 1990.
- COLL, R.; CAZORLA, F. «Vilassar de Mar arqueològic». A: *Els Quaderns de «Singladures»*, 2, 1-8, Singladures, 13, Vilassar de Mar, 1992.
- COLL, R.; FONT, J. «L'edifici termal de Can Farrerons. Primers resultats». A: *Premià 2001*, 20, 24-27, Premià de Mar, 2001a.
- COLL, R.; FONT, J. *Estat de la intervenció arqueològica al caient de l'avantprojecte arquitectònic dels locals comercials i del museu arqueològic (Premià de Mar, octubre de 2001)*, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 2001b. [Text inèdit.]
- COLL, R.; MONTLLÓ, J. «La gestió del patrimoni arqueològic. El paper de les administracions locals». A: *Iluro*, 2, 77-85, Cabrera de Mar, 2000.
- FÀBREGA, A. *Geometria del jaciment romà d'Horta Farrerons (Premià de Mar)*, Súria, 2002. [Text inèdit.]
- FONT, J. *Intervenció arqueològica d'urgència al jaciment de l'Horta Farrerons (Premià de Mar, juliol-desembre de 2001). Informe Preliminar*, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 2002. [Text inèdit.]
- GÓMEZ, J.; COLL, R. «Un dolmen a Premià de Mar?» A: *Full Informatiu*, 22, 7, AECC, Premià de Mar, 1990.
- GURT, J. M.; FERRANDO, F. «La vil·la de Sentromà (Tiana) i el conreu de la vinya. Valoració aproximada a la vista de les restes arqueològiques conservades». A: *I Col·loqui d'Arqueologia Romana: El vi a l'antiguitat, economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Badalona, 1985*. Badalona, 1987.
- MENÉNDEZ, F. X. «Municipi i patrimoni cultural. Drets i deures dels ajuntaments a la llum de la llei de patrimoni cultural de Catalunya de 1993». A: *Segones Jornades de Patrimoni Cultural i Societat*, 125-144, AECC, Argentona, 1999.
- MONTLLÓ, J. *Estudi musivar de Baetulo i Iluro. Ciutat i àrea rural*, Barcelona, 1991. [Text no editat.]
- OLESTI, O. *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.). Estudi d'Arqueomorfologia i Història*. Mataró, 1995.
- PREVOSTI, M. *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, 2 volums, Mataró, 1981.
- PREVOSTI, M.; CLARIANA, J.-F. *Torre Llauder. Vil·la romana*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1988.
- QUADRADA, R. *Informe preliminar. Intervenció arqueològica al solar situat entre la Gran Via de Lluís Companys, els carrers Santiago Rusiñol i Mn. Cinto Verdaguer i el Torrent Fontana de Premià de Mar (el Maresme)*, Mataró, 2002. [Text

inèdit.]

1. Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona.